

В.Г.Зінченко

Одеський університет

ЧЕСЬКИЙ РОМАН В ЕПОХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (Проблеми розвитку жанру).

Формування чеського роману нового часу відбувалося в епоху національного відродження. Це визнано наукою зараз і не суперечить висновкам, зробленим в минулому. Невідповідність між старою та новою концепціями генези чеського роману нового часу спостерігається там, де йдеться про темпи та результати розвитку чеського роману в період національного відродження. Якщо в ХІХ ст. переважала думка про те, що чеський роман нового часу народився до буремного 1848 р., яким завершилася епоха національного відродження в Чехії, то у другій половині ХХ ст. набув поширення погляд, за яким "початки чеського роману" [11, с.83] сягають 1860-х років. Розрив у науковій спадкоємності, котрий спостерігався у цьому випадку, дає право повернутися до проблеми, що, на перший погляд, вже знайшла остаточне розв'язання у науці ХХ ст.

Після поразки повстання чеських протестантських станів 1620 року т. зв. "професійна література" [9, с.71] опинилась у глибокому занепаді, але через 150 років відновила своє існування вже як література нового часу. Цей стрибок з одного якісного стану до іншого "часто призводить до поєднання, а часом до органічного сплаву художніх систем, котрі вже ствердилися та досить чітко розмежувалися в інших літературах" [5, с.61]. Це дало змогу Р.Р.Кузнецовій звернути увагу на прискорений розвиток (термін Г.Д.Гачева) чеської літератури в епоху національного відродження. Але коли саме виник чеський роман нового часу та як вплинув на нього прискорений розвиток чеської літератури? Ці питання поки що залишаються відкритими: літературознавці, які датували появу чеського роману нового часу початком ХІХ ст. обмежувалися лише констатуванням високої швидкості, з якою йшло тоді формування жанрів у чеській літературі. Тут досить згадати праці О.М.Піпіна, котрий підкреслив у 1859 р. те, що, з одного боку, чеській літературі довелося "засвоїти сучасні літературні форми, яких

їй бракувало", а з другого, - що вона "швидко дала власну поезію, повість, роман, драму, популярні книжки, вчені книги" [8, с.154].

Темпи літературного процесу, взяті самі по собі, як і темпи генези жанрів, не є головним показником прискореності їхнього розвитку. Гачев у тлумаченні терміна "прискорений розвиток літератури" наголосив не на швидкості, а на полістадійності процесу, коли періоди та фази, що з разі "нормального розвитку" займали довгий час та йшли послідовно, проходять стягнуто, стисло, одночасно [2]. Усе це стосується, на нашу думку, і формування роману нового часу в чеській літературі.

Появі великих за обсягом романів у чеській літературі кінця XVIII - 30-х років XIX ст. передували малі за обсягом епічні твори. Це відповідає фундаментальному положенню історичної поетики: малі епічні твори, "з одного боку, є прообразами великих епічних жанрів, а з другого - беруть безпосередню участь у їхньому формуванні" [7, с.168]. Посилка, з якої виходить дослідник, розглядаючи генезу роману нового часу, - "новелла, як і роман, повернута у бік приватного життя, що робить її частково передроманом і мікророманом" [7, с.172], - передбачає визначення межі, що пролягає між передроманом і мікророманом.

Існуючі дефініції роману та новели враховують розвинені властивості цих жанрів, а не ті їхні особливості, які ще тільки починають формуватися. Тому ці дефініції не дають змоги розрізнити передромани від мікророманів. Здається, однак, що критерій для розмежування цих жанрових утворень можуть бути знайдені завдяки системному підходу до вивчення літератури.

Оскільки література - феномен словесного мистецтва, її стосується думка Г.-В.-Ф.Гегеля про те, що "мистецтво розпадається на твір, який має характер зовнішнього, повсякденного, наявного буття, - на суб'єкт, який його створює, та на суб'єкт, який його сприймає та перед ним схиляється" [3, с.383]. У нові часи існує особисте авторство письменників, а епічний текст функціонує як текст для читання. У зв'язку з тим щодо епічних жанрів літератури нового часу система "література" має вигляд: "автор - твір - читач". Ця система складається з двох підсистем - "автор - твір" та "твір - читач". Стосунки, які мають місце у першій з них, зафіксовані в тексті твору, а тому константні. Це робить її особливо цікавою тоді, коли йдеться про жанрову "першооснову" твору.

Зважаючи в авторові суб'єкт свідомості, "виразом якого є весь твір" [4, с.4], слід дійти висновку: у найбільш загальному вигляді стосунки у підсистемі "автор - твір" виявляються на рівні суб'єктно-об'єктної організації сюжету, катрич є атрибутом епосу. Саме тому Б.О.Корман визначив сюжет як "послідовність уривків тексту, об'єднаних або спільним суб'єктом тексту (тим, хто сприймає та зобра-

жує), або спільним об'єктом (тим, хто сприймається та зображується)" [4, с.14-15]. Здається, що, розглядаючи у просторово-часовому плані співвідносини між цими послідовностями (континуумами) уривків тексту в творі, можна визначити жанрову приналежність твору навіть тоді, коли зовнішні ознаки жанру значно послаблені.

Опис континуумів тексту, про які йдеться в Б.О.Кормана, - досить складна операція. Однак вона піддається спрощенню у разі використання понять "континуум тексту" та "дисконтинуум тексту" у розумінні, яке запропонував для цих категорій І.Р.Гальперін [10, с.87, 105-106, 112]. Коли суб'єктом свідомості є персонаж - об'єкт свідомості оповідача, має місце явище, котре А.-Ж.Греймас і Ж.Курте визначили як просторово-часове включення [10, с.485-488]. Через це до континууму тексту слід залучити, виключивши їх з дисконтинууму тексту, ті фрагменти, у яких зображення минулого або майбутнього подано оповідачем з посиланням на свідомість персонажів (на їхні діалоги, внутрішню мову, листи, щоденники тощо). При врахуванні цього уточнення межі просторово-часового континууму тексту (за Корманом - це послідовність уривків тексту зі спільними об'єктами свідомості) збігатимуться з межами просторово-часового поля сюжету, за якими залишиться те, що "ще не сюжет, та вже не сюжет" [6, с.246] у традиційному розумінні цього терміна. Щодо спільних просторово-часових меж континууму, за винятком просторово-часових включень, та дисконтинууму тексту (за Корманом - це послідовність уривків тексту зі спільним суб'єктом свідомості), то вони збігатимуться з межами просторово-часового поля зору оповідача (оповідачів).

Чеська проза кінця XVIII - 30-х років XIX ст. налічує велику кількість творів, у яких просторово-часове поле сюжету ширше, ніж відповідне поле зору оповідача. До таких творів належить, зокрема, "Світанок над язичеством" Й.Лінди, "Іржі з Доупова" та "Примирення" Я.І.Марека, "Месник" і "Наслідки ревнощів" Ф.Б.Томси, "Цигани" К.Г.Махи, "Гробник" К.Сабіни та "Останній орбіт" Я.Е.Коцела. Обсяг цих творів сягає від 196 сторінок друкованого тексту ("Світанок над язичеством" Й.Лінди) до 5 сторінок ("Месник" Ф.Б.Томси), але співвідношення між просторово-часовим полем сюжету та просторово-часовим полем зору оповідача таке ж саме, як і тих творах, котрі літературознавці одночасно відносять до числа романів. Щоб показати це, порівняймо "Месника" (1825) Ф.Б.Томси зі "Собором Паризької Богоматері" (1831) В.Гюґо.

У "Месникові" поле зору оповідача охоплює події від часу загибелі лицаря Грознова (ціною власного життя він врятував свого маленького небожа Богослава) до моменту, коли вже дорослий Богослав поховав свого іншого дядька - лицаря з Глтова. Ця дія відбувається у замку лицарів з Глтова та навколо нього - у домівці селянина, в монастирі. Поле сюжету в творі Ф.Б.Томси набагато ширше: з родинної хроніки

Богослав дізнається про долю батька, "скільки років він проти невірних воював, як був ними поранений, як довго перебував у рабстві, поки його брат по зброї, що звався Грознов з Крконош, не визволив його з полону" [13, с.129], - та про своє шляхетне походження, а з розповіді свого названого батька-селянина - про долю лицаря Грознова. Перед смертю він розповів селянинові про злочини лицаря з Глтова, що отруїв власного батька та зробив замах на життя Богослава заради спадщини.

Поле сюжету ширше від поля зору оповідача і в "Соборі Паризької Богоматері". Поле зору оповідача тут простягається в часі від 1466 р., коли до собору було підкинута Квазімодо, до смерті Людовика XI. У просторі це поле обмежується територією Парижа. Поле сюжету в "Соборі Паризької Богоматері" дещо ширше в часі, ніж поле зору оповідача: з одного боку, з розповіді Майєти ми дізнаємося про події 1466 р., а з другого, розповідаючи про знахідку залишків тіл Есмеральди та Квазімодо, яка сталася після смерті Людовика XI, оповідач вже посилається на непозначене джерело відомостей щодо "шлюбу Квазімодо". У просторі ж поле зору сюжету набагато ширше, ніж поле зору оповідача, бо в розповідях Майєти і Жака Копенюля йдеться про події, які відбуваються у Реймсі та у сусідніх з Францією країнах - Фландрії та Швейцарії.

Зазначений вище тип співвідношення між просторово-часовим полем сюжету і просторово-часовим полем зору оповідача не є єдино можливим. Чеська оповідальна проза кінця XVIII - 30-х років XIX ст. мала у своєму складі твори, де просторово-часове поле сюжету вужче, ніж просторово-часове поле зору оповідача. Цим вони подібні до новел П.Меріме та Гі де Мопассана, які вважаються взірцем новели у літературі нового часу. Зокрема, у новелі Ф.Б.Томси "Аґафоніка" (1825) дія в полі сюжету триває короткий час і не виходить за межі Антисхії та її передмістя, тоді як в полі зору оповідача знаходиться й інша дія з надзвичайно широкими просторово-часовими межами: "Вже довгий час імператор Діоклетіан жорстоко переслідував християн і після недовгого затишшя знову розпочав тиранити їх" [13, с.35]. Таке ж співвідношення між полем сюжету та полем зору оповідача спостерігається і в новелі П.Меріме "Взяття редути" (1829). У розповіді невідомого героя, поданій у прямиї мові, час дії - один день (4 вересня 1812 р.), а місце дії - с. Шевардіно. Дія, яка перебуває в полі зору оповідача, охоплює роки, що відділяють зустріч оповідача з героєм від смерті останнього в далекій Греції.

Розглядаючи відношення "автор-твір" і "твір-читач" у системі "література", неважко дійти висновку, що відношення просторово-часового поля зору оповідача до просторово-часового поля зору сюжету - це відношення між запропонованою читачеві уявою суб'єкта свідомості про просторово-часову картину світу та актуальною карти-

но світу (має місце в творі). Чим вужчим буде поле зору оповідача порівняно з полем сюжету, тим ширшим буде уявлятися читачеві світ, який створив автор у своєму творі, і навпаки, чим ширшим буде поле зору оповідача, тим вужчим здаватиметься читачеві світ, змальований у творі. Таким чином, будучи "епосом приватного життя" [7, с.292], як і новела, мікророман істотно відрізняється від неї не тільки формою суб'єктно-об'єктних відносин, а й змістом: мікророман, на відміну від новели - розповідь про приватне життя у великому, а не малому світі. Через це передроман і в разі великого обсягу тексту залишається, на наш погляд, таєю новелою, тоді як мікророман, відокремившись від новели, стає різновидом роману.

У чеській оповідній прозі кінця XVIII - 30-х років XIX ст. не було поступового переходу від передроману до мікророману та від нього до роману. Вони існували одночасно, всі ці жанрові утворення мали порівняно невеликий обсяг тексту. На думку О.М.Піпіна, малий обсяг тексту в епічних творах пояснювався орієнтацією чеської літератури на народного читача: "...Маючи справи з народом, вона (чеська література - В.З.) не володіє великими коштами, і це суттєво заважає її успіхам. Маса читачів, яку вона має у своєму розпорядженні, невеличка, і література внаслідок того набуває частково мініатюрних розмірів" [8, с.354].

У літературі нового часу роман є єдиним представником великої епічної форми. Чеський мікророман до початку 40-х років XIX ст. на таку роль претендувати не міг. "Світанок над язичеством" Й.Лінди та "Цигани" К.Г.Махи залишалися тоді виключенням серед мікророманів, що не перевищували обсягу маленьких новел і повістей. Але обсяг - один з важливих показників розвиненості жанрових можливостей роману. Оскільки у романі просторово-часове поле сюжету повинно бути обов'язково ширшим від просторово-часового поля зору оповідача, то в романі більший, ніж у повісті, "обсяг сюжету", а отже, обсяг тексту. Однак і при рівних з повістю або новелою "обсягах сюжету" в романі існують більш сприятливі можливості для зростання обсягу тексту. Річ у тім, що співвідношення поля сюжету до поля зору оповідача створює в романі сприятливіші, ніж у новелі або повісті, можливості для переваги внутрішньої точки зору оповідача над зовнішньою, бо для того, щоб описувати щось "зсередини", треба "залишатися" у межах об'єкта зображення. Це стосується не лише описів зовнішнього світу, котрий оточує людину, а й її внутрішнього світу, оскільки "психологічна" точка зору виникає при повному збігові просторово-часової позиції оповідача з просторово-часовою позицією персонажа.

Великі за обсягом романи чеських романтиків (Й.К.Тіла, Я.Й.Марека, П.Хохолоушека, К.Сабіни) з'явилися у другій половині 1830-х років - 1848 р. Цьому сприяв позалітературний фактор -

призначення на посаду цензора чеських книг П.Й.Шафарика, яку він займав у 1837-1848 р.р. Його попередник - Я.Н.Циммерман, цензор чеських книг у 1821-1836 рр., неприязно ставився до жанрів роману та новели. "Діяльність" Я.Н.Циммермана призвела, за свідцтвом К.Сабіни, до зникнення слів "новела" та "роман" з лексику чеських письменників у часи його цензорства [12]. Якщо звернути увагу на те, що цензором чеських книг була тоді лише одна особа, та врахувати існування у Чехії до 1848 р. превентивної цензури, то слова сучасника про всесилля Я.Н.Циммермана та його негативний вплив на долю чеського роману 1820-1830-х років не здадуться перебільшенням. Звичайно, обсяг тексту не є єдиним показником розвиненості жанрових можливостей роману, але обсяг тексту однозначно свідчить про те, що вже напередодні 1848 р. роман почав репрезентувати велику епічну форму в чеській літературі.

Цієї дати не заперечують автори "Історії чеської літератури", виданої ЧСАН, бо в розділі "Початки чеського роману" зазначено лише, що до 1860-х років "справжній великий роман" був "відчутно послаблений" [11, с.84]. Помилка авторів "Історії чеської літератури", на наш погляд, полягає в тому, що головною ознакою "справжнього великого роману" вони вважали "змалювання життя різних суспільних верств" [11, с.84]. Історія світового роману свідчить про те, що "у будь-якому романі соціальні стосунки опосередковані стихією приватного життя та що в романах нового часу - зображення приватного життя - обов'язковий щабель до справді епічного охоплення дійсності у її різноманітних аспектах та виявах" [6, с.292]. Отже, широке охоплення зображуваного світу - лише одна з тенденцій у розвитку роману, але аж ніяк не атрибут цього жанру.

Оманлива уява про те, що чеський роман почав формуватися тільки у 1860-х роках ХІХ ст., продовжує існувати через недостатнє врахування прискореного розвитку літературних напрямів у чеській літературі нового часу. Формування романтичного роману розпочалося тоді, коли передромантичний роман, не встигнувши виявити своїх жанрових можливостей, вже втрачав продуктивність, а формування реалістичного роману відбувалося тоді, коли романтичний роман, не давши зразків романтичної епопеї, почав втрачати свої позиції під натиском реалістичної прози. Тому справедливіше було б сказати, що на 60-ті роки припадає не "початок чеського роману", а кінець прискореного розвитку чеського роману нового часу - процесу, могутній поштовх до якого дало чеське національне відродження.

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.

2. Гачев Г.Д. Ускоренное развитие литературы (на материале болгарской литературы первой половины XIX в.). М., 1964.
3. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. М., 1977. Т.3.
4. Корман Б.О. Литературоведческие термины по проблеме автора (в помощь студенту-заочнику, специализирующемуся по литературе). Ижевск, 1982.
5. Кузнецова Р.Р. История чешской литературы. М., 1978.
6. Левитан Л.С., Цилевич Л.М. Сюжет в художественной системе литературного произведения. Рига, 1990.
7. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М., 1986.
8. Пыпин А.Н. Два месяца в Праге // Современник. 1859. N 4. Отд.1.
9. Свирида И.И. Художественная культура эпохи формирования наций как историко-культурная проблема (на материале стран Центральной и Юго-Восточной Европы) // Сов. славяноведение. 1983. N 1.
10. Семиотика. М., 1983.
11. Dějiny české literatury. III. Praha, 1961.
12. Sabina K. Novelistika a romanopisectví české doby novější // Sabina K. O literatuře. Praha, 1953.
13. Tomsa F.V. Romantické povídky z minulých a nynějších časů. Hradec Králové, 1825.

Стаття надійшла до редакції 10.01.93

Summary

The Czech novel of the New times was created in the XIX-th century. The author of the present article proves the idea that the formation of the Czech novel of the new times began and was completed during the period of the Czech national renaissance before 1848.

© В.Г.Зінченко, 1996